

روش تحقیق

هدف این پژوهش، بررسی نقش استفاده از تسلیحات شیمیایی به منزله‌ی یک استراتژی ژئوپلیتیکی، در وضعیت موازنه‌ی قوای جنگ ایران و عراق است. بر این اساس، تحولات جبهه‌های جنگ در بازه‌ی زمانی استفاده از تسلیحات شیمیایی واکاوی و بررسی شده است. موضوع تحقیق بر این فرض استوار است که اتخاذ استراتژی ژئوپلیتیکی تسلیحات شیمیایی موجب شد تا موازنه‌ی قوا در جبهه‌های جنگ که پس از فتح خرمشهر به سود ایران بود، به نفع عراق تغییر کند. تحقیق رویکرد توصیفی - تحلیلی دارد و از نوع کتابخانه‌ی است و ابزار گردآوری اطلاعات نیز کتاب‌ها، مقالات، اسناد، گزارش‌ها و اینترنت است.

مبانی نظری

نسبت استراتژی و ژئوپلیتیک

توپولوژی محیط ژئوپلیتیکی بازیگران سیاسی، تبیین‌کننده نوع استراتژی رقابت یا منازعه ژئوپلیتیکی آن‌ها است. طراحی و عملیاتی شدن استراتژی ژئوپلیتیکی از یک سو پیش‌ران یک ساختار ژئوپلیتیکی است و از سوی دیگر به آن جهت و معنا می‌بخشد. از این رو پویایی و اضمحلال یک ساختار ژئوپلیتیکی به نوع و شیوه عملیاتی شدن استراتژی ژئوپلیتیکی آن بستگی دارد. این پویایی و اضمحلال بیانگر وضعیت محیط ژئوپلیتیک بازیگران خواهد بود. به هر میزان که حوزه عملکرد استراتژی ژئوپلیتیکی یک بازیگر در یک فضای جغرافیایی، محیط گسترده‌تری را متأثر سازد، گسترده جغرافیایی استراتژی رقیب در همان محیط، رو به ضعف و اضمحلال خواهد گذاشت. از این رو صحنه‌ی نبرد و رقابت ژئوپلیتیکی، نوع استراتژی را شکل و جهت داده و تدابیر و تمهیدات آن توسط کنشگر ژئوپلیتیکی جهت تسلط یا تأثیرگذاری بر جغرافیای

نیروهای ایران در برنامه‌های استراتژیک خود از آن بهره‌ی فراوانی برد. براساس اسناد سازمان ملل، اولین حمله شیمیایی عراق علیه ایران در ۲۳ دی ۱۳۵۹ در منطقه‌ی بین هلاله و نی‌خزر واقع در ۵۰ کیلومتری غرب ایلام رخ داده است، اما عراق استفاده از حملات شیمیایی را پس از فتح خرمشهر و تغییر موازنه‌ی قوا به نفع ایران استراتژی اصلی خود قرار داد. این دوره مقارن بود با اجرای عملیات‌های تهاجمی ایران همچون خیبر، بدر، کربلای ۵، والفجر ۸ و... که عراق را در لاک دفاعی مطلق فرو برده بود. عراق در برابر چنین فشار سنگینی و برای متوقف کردن حملات نیروهای نظامی

ایران در اواسط سال ۱۳۶۲، تصمیم گرفت نیروهای ایرانی را که در هیئت امواج انسانی در مرز جنوبی عراق مستقر بودند، با گاز شیمیایی هدف حمله قرار دهد. زیرا صدام حسین، نگران بود که تاکتیک تهاجمی جدید ایران مدافعان جنوب عراق را از پای درآورد

و خطوط دفاعی در بصره و بیابان متصل به العماره از هم بگسلد و در این صورت ایران می‌توانست با قطع رابطه‌ی بغداد با بصره دومین شهر بزرگ کشور، عراق را به دو بخش مجزا تقسیم کند. به همین دلیل حاکمان عراق برای جلوگیری از چنین وضعیتی، استراتژی حمله‌ی شیمیایی علیه ایران را طراحی کردند.^(۱) بدین منظور عراق استراتژی خود را در مناطق عملیاتی و عقبه‌ی جبهه‌ها به ویژه مناطق مسکونی عملیاتی کرد. به این ترتیب حکام عراقی به کارگیری سلاح شیمیایی را به منزله‌ی یک استراتژی ژئوپلیتیکی تا پایان جنگ ادامه دادند.

صدام نگران بود که تاکتیک تهاجمی ایران خطوط دفاعی در بصره و بیابان متصل به العماره را از هم بگسلد و با قطع رابطه‌ی بغداد با بصره، عراق را به دو بخش مجزا تقسیم کند. به همین دلیل حاکمان عراق برای جلوگیری از استراتژی حمله‌ی شیمیایی علیه ایران استفاده کردند

— رزمنده مجروح شیمیایی

مورد منازعه پیاده خواهد شد. وضعیتی که به واسطه تسلط یا عدم تسلط بر یک ناحیه، یک نیرو و یا یک موقعیت حیاتی حاصل می‌شود؛ یک استراتژی ژئوپلیتیکی است که در غایت، سرنوشت ساختار ژئوپلیتیک را تعیین می‌کند.^(۲)

در عرصه جنگ و نظامی‌گری استراتژی ژئوپلیتیکی، هنر توزیع و استفاده از ابزار نظامی در جبهه‌های نبرد در ارتباط با اهداف سیاسی است. در واقع بُعد نظامی استراتژی ژئوپلیتیکی رابطه‌ی است بین قدرت نظامی و هدف سیاسی. به عبارت دیگر هدف این استراتژی به کارگیری نیرو و استعداد جنگی به منزله‌ی ابزاری برای دستیابی به هدف جنگ و همچنین^(۳) جلوگیری از رسیدن دشمن به اهداف نظامی و سیاسی‌اش است.^(۴)

تسلیحات استراتژیک

تسلیحات استراتژیک نوعی از تسلیحات هستند که قدرت انهدام و تلفات بالای دشمن را دارند. سلاح‌های استراتژیک در هر دوره‌ی تاریخی با دوره‌های دیگر متفاوت است. سلاح‌های استراتژیک قبل از جنگ جهانی اول به نیروی دریایی قوی، در فاصله‌ی جنگ جهانی اول و دوم، نیروی هوایی مقتدر و پس از جنگ جهانی دوم، تسلیحات اتمی، شیمیایی و میکروبی، اطلاق می‌شد. که توانایی انهدام کامل و کشتار جمعی نیروهای دشمن را دارند.^(۵)

تسلیحات شیمیایی

جنگ‌افزارهای شیمیایی، از نظر نظامی اهمیت ویژه‌ی دارند، زیرا به دلیل داشتن توان انهدام جمعی

در درگیری‌های منطقه‌ی از اهمیت استراتژیک برخوردار هستند. سلاح‌های شیمیایی، آن دسته از مواد اعم از گاز، مایع یا جامدات هستند که به دلیل آثار سمی‌شان روی بشر، حیوانات و گیاهان ممکن است به کار روند. سلاح‌های شیمیایی به لحاظ سمی بودن و تأثیر قوی، معمولاً کاربرد غیرنظامی ندارند. این سلاح‌ها به دلایل گوناگون از جمله قدرت مسموم‌کنندگی بسیار، انتشار به صورت گاز و دشواری پدافند آن و مقرون به صرفه بودن، کشورها را به داشتن آن‌ها ترغیب می‌کند. به همین دلیل اغلب کشورهای بزرگ پیوسته درصدد بهسازی و تکمیل تسلیحات شیمیایی خود هستند. در میان جنگ‌افزارهای شیمیایی، محدودیت نسبی شعاع عمل سلاح‌های شیمیایی و میکروبی و نیز سهولت و هزینه‌های اندک تولید انبوه آن‌ها در مقایسه با دیگر تسلیحات انهدام جمعی مانند سلاح‌های هسته‌یی، امکان دست‌یابی

با تلاش برای کسب قدرت بیش‌تر در صحنه‌ی بین‌المللی با ایجاد اتحادها، به گونه‌ی رفتار می‌کنند که هیچ دولت یا اتحادی وجود نداشته باشد که بتواند دیگران را تهدید کند. بنابراین، تا زمانی که این موازنه حاکم باشد، صلح پایدار است. حفظ موازنه‌ی قدرت در هنگام جنگ منوط به برتری تسلیحات نظامی است. برتری تسلیحات نظامی مؤثرترین عامل در به دست آوردن قدرت و در نهایت مذاکرات صلح است. راه دیگر تصرف بخشی از اراضی یک کشور به منظور تغییر موازنه‌ی قدرت است.^(۸)

یافته‌های پژوهش

نحوه دست‌یابی عراق به تسلیحات شیمیایی

از حدود سال ۱۳۵۵، حکومت عراق با دعوت از برخی استادان دانشگاه و صرف بودجه‌ی لازم به جمع‌آوری اطلاعات درباره‌ی سلاح‌های شیمیایی - میکروبی و رادیواکتیو پرداخت و در هر سه زمینه موفقیت‌هایی را به دست آورد. اگرچه تأمین سلاح شیمیایی عراق تا حد بسیاری به خارج وابسته بود، اما نمی‌توان انکار کرد که این کشور توانایی تولید انواع مختلفی از این سلاح‌ها را داشت. برخی مجاهدین عراقی نقل کرده‌اند که نیروهای عراقی از طریق کویت، شبانه محموله‌های سلاح شیمیایی را تحویل می‌گرفتند؛ محموله‌هایی که در میان آن‌ها ماسک‌های ضدگاز نیز وجود داشته است.^(۹) تکنولوژی و مواد لازم برای تولید سلاح‌های شیمیایی را شرکت‌هایی از آمریکا، آلمان غربی، انگلستان، فرانسه و جمهوری خلق چین در اختیار عراق قرار گذاشته بودند. در دسامبر ۲۰۰۲، در گزارش ۱۲۰۰ صفحه‌ی، نام شرکت‌های شرقی و غربی که در مجموع ۱۷۶۰۲ تن مواد شیمیایی را در طول دو دهه در اختیار عراق گذاشته بودند، فاش شد. بزرگ‌ترین ذخایر مواد خام برای تولید سلاح‌های شیمیایی به ترتیب به میزان ۴۵۱۵ تن از سنگاپور، ۴۲۶۱ تن از هلند، ۲۴۰۰ تن

کشورهای متعدد و ضعیف‌تر را به آن فراهم می‌کند. استفاده از این گونه سلاح‌ها در جنگ، ممکن است از طریق پرتاب یک پیکان مسموم به سوی سرباز دشمن، استفاده از گلوله‌های حاوی گاز در حملات توپخانه‌یی، بمباران هوایی، تخریب عمدی محصولات کشاورزی یک کشور و از بین بردن سریع جمعیت انجام شود. سلاح‌های شیمیایی و بیولوژیکی به آسانی قابل حمل و نقل بوده و علیه هدف‌های زنده مورد استفاده قرار می‌گیرند.^(۱۰) این سلاح‌ها را می‌توان در منطقه‌ی درگیری نیروهای متخاصم علیه هدف‌های نظامی مانند فرودگاه‌ها، پادگان‌ها، انبارهای ذخایر و مراکز راه‌آهن، جمعیت، اراضی زراعی و مخازن آب به کار برد. تولید اغلب

این سلاح‌ها نیازمند تکنولوژی پیشرفته‌ی نیست. در واقع، فرایند تولید و مواد لازم برای گازهای ضد اعصاب مشابه کودهای شیمیایی یا مواد حشره‌کش است.^(۱۱)

موازنه‌ی قوا

موازنه‌ی قوا عبارت

است از حالت توازن قدرت و وزن ژئوپلیتیکی در ساختارهای ژئوپلیتیکی. هرگاه این تعادل و برابری قدرت، در هر سطحی، به نفع یک طرف به هم بخورد، موازنه‌ی قوا نیز دگرگون می‌شود. در این وضعیت بازیگران سیاسی که موازنه‌ی قوا به ضرر آن‌ها بر هم خورده است، دو راه پیش رو دارند: ۱. قدرت خود را افزایش دهند. ۲. قدرت رقبا را کاهش دهند. استراتژی بلندمدت هر کشور این است که پیوسته موازنه‌ی قدرت را به نفع خود تغییر دهد. بسیاری از دولت‌ها که قدرت‌های متفاوت دارند

توپولوژی محیط ژئوپلیتیکی،
تیین‌کننده نوع استراتژی رقابت
یا منازعه ژئوپلیتیکی است. به
هر میزان که حوزه عملکرد
استراتژی ژئوپلیتیکی یک بازیگر
محیط گسترده‌تری را متأثر سازد،
گستره جغرافیایی استراتژی رقیب
در همان محیط، رو به ضعف و
اضمحلال خواهد گذاشت

ادامه به برخی از مهم‌ترین عملیات‌هایی که عراق در آن‌ها به طور گسترده از تسلیحات شیمیایی استفاده کرد، اشاره می‌شود.

عملیات خیبر

عملیات خیبر در ۳ اسفند ۱۳۶۲ آغاز شد. این عملیات نخستین عملیات آبی-خاکی ایران بود. با اجرای این عملیات نیروهای ایران به عمق مواضع دشمن نفوذ کردند و ۱۰۰۰ کیلومتر مربع در منطقه‌ی هور و ۱۸۰ کیلومتر مربع در جزایر مجنون و طلایه

پیشروی کردند. در این عملیات قسمت وسیعی از جزایر مجنون که یکی از مراکز استخراج نفت عراق بود، به تصرف نیروهای خودی درآمد.^(۱۲)

عراقی‌ها به دلیل اهمیت استراتژیکی این منطقه تصمیم گرفته بودند که جزایر مجنون را بازپس

موازنه‌ی قوا عبارت است از حالت توازن قدرت و وزن ژئوپلیتیکی در ساختار منطقه‌ی یا جهانی در نظام بین‌الملل. هرگاه این تعادل و برابری قدرت، در هر سطحی، به نفع یک طرف به هم بخورد، موازنه‌ی قوا نیز دگرگون می‌شود

گیرند. به علاوه آن‌ها نگران بودند که مقادیر فراوانی از ذخایر نفتی خود را با ادامه‌ی اشغال این جزایر به وسیله‌ی نیروهای ایران از دست بدهند. به همین دلیل، برای عقب‌راندن قوای ایرانی ابتدا با استفاده از جنگ‌افزارهای معمولی چندین پاتک اجرا کردند، اما کاری از پیش نبردند. بنابراین حملات گسترده‌ی شیمیایی (از نوع عامل عصبی تابون) را علیه نیروهای مستقر در سنگرها آغاز کردند. حملات شیمیایی عراق از ۷ اسفند ۱۳۶۲ تا ۲۹ اسفند ۱۳۶۲ ادامه داشت. در این عملیات عراق گسترده‌ترین حملات شیمیایی خود را انجام داد. روزنامه‌ی واشنگتن‌پست به نقل

از مصر، ۲۳۴۳ تن از هندوستان و ۱۲۰۷ تن از دولت فدرال آلمان، می‌باشند. یک شرکت هندی، اگزومت پلاستیک ۲۲۹۲ تن از مواد اولیه ساخت تسلیحات شیمیایی را به عراق صادر کرد. شرکت الخلیج شیمی در سنگاپور و متعلق به سرمایه‌داران اماراتی بیش‌تر از ۴۵۰۰ تن پیش‌نیازهای گازهای VX، سارین و خردل را به همراه وسایل تولید آن به عراق فرستاد.^(۱۰)

جغرافیای اجرای استراتژی شیمیایی عراق

الف) مناطق عملیاتی

در آذر ۱۳۶۱، عراق برای درهم شکستن مقاومت نیروهای ایرانی در تک‌های شبانه‌اش به طور محدود از سولفور موستارد (عامل تاول‌زا) استفاده کرد. اما در سال ۱۳۶۲ در پیرانشهر و پنجوین، سلاح‌های شیمیایی را به طور گسترده به کار گرفت. در اواخر سال ۱۳۶۳، با اعتراض کشورهای اروپایی و علنی شدن ابعاد گسترده‌ی کاربرد این جنگ‌افزارها در جنگ با ایران، عراق به طور موقت از به‌کارگیری این سلاح‌ها در جنگ دست کشید. اما در طول عملیات فاو، این کشور بار دیگر استفاده‌ی گسترده از سلاح‌های شیمیایی را آغاز کرد. اوایل زمستان ۱۳۶۴، که رزمندگان ایران با عملیات گسترده‌ی خود توانستند شهر فاو عراق را تصرف کنند، حکومت عراق آتش سلاح‌های شیمیایی را به روی نیروهای ایران گشود و به این ترتیب نخستین حمله‌ی وسیع شیمیایی که مجروحان بسیاری به جا گذاشت در خاک عراق رقم خورد.^(۱۱) در اوایل سال ۱۳۶۶، نیز عراق از جنگ‌افزارهای شیمیایی به طور انبوه در جبهه‌ی مرکزی سومار استفاده کرد. همچنین پس از عملیات والفجر ۸، نیروهای عراقی حدود هفت هزار گلوله‌ی توپ و خمپاره حاوی مواد سمی به سمت مواضع نیروهای ایران شلیک کردند. در مدت دو روز، هواپیماهای عراقی به طور مداوم بیش از هزار بمب شیمیایی در صحنه‌ی عملیات فروریختند. در

گازهای شیمیایی سیانور برای نخستین بار، موجب شد منطقه‌ی شرق دجله تخلیه و تنها به تثبیت مواضع جدید در هورالعظیم بسنده شود.

در عملیات بدر، عراق با تجربه‌ی موفق کاربرد سلاح شیمیایی در عملیات گذشته، از همان ابتدای عملیات بمب‌ها و گلوله‌های توپ حاوی مواد شیمیایی، به ویژه گاز اعصاب را در سطح گسترده‌تری نسبت به عملیات خیبر به کار برد و این بار برخی گازها را با بهره‌گیری از هواپیما به صورت سم‌پاشی از ارتفاع بالا روی جزیره پخش کرد. عامل دیگری که به مقدار فراوان در عملیات بدر به کار رفت، نوعی عامل خارش‌زا بود که تنها عارضه‌ی آن خارش و قرمز شدن پوست بود. علاوه بر این عراق از یک نوع گاز دیگر استفاده کرد که هیچ یک از نشانه‌های بالینی آن با گازهای قبلی مطابقت نداشت و ظرف ۲۴ ساعت نخست، ۲ تن از نیروهای خودی بر اثر استنشاق آن به شهادت رسیدند. همچنین عراق در همان روز نخست عملیات بدر، با استفاده از تعداد فراوانی بمب فسفوری و انجام چند حمله با گاز اعصاب و سیانور موجب شد حدود ۲ هزار نفر از نیروهای خودی به پشت جبهه منتقل شوند.^(۱۶)

والفجر ۸ (فتح فاو)

عملیات والفجر ۸ در ۲۰ بهمن ۱۳۶۴ از منطقه‌ی عمومی جنوب خسروآباد تا انتهای جزیره‌ی آبادان با عبور غواصان خط‌شکن از اروندرود، آغاز شد.^(۱۷) موفقیت در این عملیات موجب دست‌یابی به دو هدف تاثیرگذار بر موازنه‌ی جنگ، یعنی تصرف منطقه‌ی ژئواستراتژیک فاو و انهدام دشمن شد.^(۱۸) در این عملیات نیز ارتش عراق با استفاده از سلاح‌های شیمیایی بیش از ۵ هزار نفر از نیروهای خودی را مصدوم کرد که حدود ۲ هزار نفر آن‌ها بر اثر استنشاق گازهای شیمیایی و جراحات حاصل از آن به شهادت رسیدند.

از مقام‌های امریکایی نوشته است: حکومت بغداد به خاطر حمله‌ی خیبر، در آستانه‌ی سقوط قرار گرفته و راه‌گریزی جز در استفاده از سلاح شیمیایی نداشته است.^(۱۳) در مقطع دوم عراق با تغییر رویکرد تدافعی خود به حالت تهاجمی، با استفاده از حملات گسترده‌ی شیمیایی، مناطق از دست رفته‌ی خود را بازپس گرفت. در این میان دو مقام امریکایی به طور غیر رسمی اعلام کردند که عراق برای جلوگیری از پیش‌روی ایران، ناچار است از هر نوع سلاحی استفاده کند. در این ارتباط والتر لانگیک مقام ارشد وقت سازمان اطلاعات دفاعی

امریکا عنوان می‌کند که استفاده از سلاح‌های شیمیایی در جنگ توسط عراق موضوع مهمی برای ریگان و دستیاران او نبود، زیرا تنها برای آن‌ها این مهم بود که عراق در این جنگ شکست نخورد. همچنین او ادعا کرد که سازمان اطلاعات دفاعی امریکا استفاده از سلاح‌های شیمیایی در میدان جنگ را برای جلوگیری از شکست

عراق اجتناب‌ناپذیر می‌دانست.^(۱۴)

عملیات بدر

عملیات بدر در بیستم اسفند ۱۳۶۳، با هدف قطع جاده‌ی بصره - العماره و تسلط بر آن و نیز راه‌یابی به مرکز اصلی محورهای غربی دجله که استان‌های ناصریه، بصره و العماره را احاطه کرده است و همچنین تسلط بر شرق دجله، توام با انهدام نیرو و اسارت نفرات دشمن اجرا شد.^(۱۵) اما نداشتن جاده‌های مواصلاتی، اتکا به عقبه‌ی آبی، بی‌بهره بودن از آتش توپ‌خانه و اقدام دشمن در استفاده از

یکی از تمهیداتی که عراق در استراتژی تدافعی خود به کار بست، استفاده از تک‌های گسترده‌ی شیمیایی بود که از عملیات خیبر شروع شد و در زمستان سال ۱۳۶۳ در منطقه‌ی عملیاتی بدر گسترش چشمگیری یافت

منطقه‌ی عملیاتی کربلای ۵ اجرا شد. پس از پایان یافتن عملیات کربلای ۵، وضعیت جبهه‌ی خودی و دشمن به گونه‌ای بود که ادامه‌ی عملیات را ایجاب می‌کرد. پیشروی از نهر دو عیجی به سوی خط جاسم و تلاش برای شکستن این خط و ادامه‌ی دور تک به سوی کانال زوجی و تشکیل خط دفاعی در آنجا، مهم‌ترین هدف برای تکمیل عملیات کربلای ۵ و بهره‌برداری لازم در زمینه‌ی سیاسی - نظامی تشخیص داده شد.^(۳۱) عراق در این عملیات نیز به تناسب زمان

و مکان در عملیات کربلای ۸ از گازهای شیمیایی استفاده کرد.^(۳۲)

والفجر ۱۰

عملیات والفجر ۱۰ از اسفند ۱۳۶۶ تا مرداد ۱۳۶۷ در محور سلیمانیه و حلبچه واقع در منطقه‌ی کردستان عراق اجرا و با بمباران شیمیایی وسیع عراق مواجه شد. این منطقه از فروردین ۱۳۶۷ تا مرداد ۱۳۶۷ (پایان

جنگ) هموار هدف تک‌های شیمیایی متعدد عراق قرار می‌گرفت. منطقه‌ی عملیاتی والفجر ۱۰ شامل قسمتی از دشت زور (گل‌ها) می‌باشد که در شمال آن ارتفاعات سورن و در جنوب آن، ارتفاعات بالامبو، گوزیل و شیندروی قرار دارند. در شرق منطقه، ارتفاعات پرونیه، کوه شنام، کوه دالانی، خورنوازان قرار دارند. در غرب و شمال غربی این منطقه نیز دریاچه‌ی دربندیخان قرار دارد. به دلیل عدم وجود راه‌کار در جبهه‌ی جنوب که متناسب با توان سپاه باشد، منطقه‌ی عمومی حلبچه برای انجام عملیات گسترده مورد توجه قرار گرفت.

در ۲۳ و ۲۴ بهمن ۱۳۶۴ هواپیماها و توپخانه‌ی عراق حملات شیمیایی متعددی را انجام دادند که مهم‌ترین و مؤثرترین آن‌ها در روز ۲۳ بهمن در منطقه‌ی فاو اجرا شد. در مرحله‌ی نخست بین ۱۴ تا ۱۸ هواپیما به منطقه حمله کردند و در کم‌تر از یک ساعت، تعداد آن‌ها به ۳۲ فروند رسید. عوامل شیمیایی به کار گرفته شده در این عملیات عبارت بودند از: خردل، اعصاب، سیانور، خفه‌کننده و سایر سموم دیگر. استفاده‌ی هم‌زمان از بمب‌های شیمیایی و معمولی موجب می‌شد سموم شیمیایی از راه زخم به سهولت در خون بدن تزریق شود. نیروهای خودی برای مقابله با سلاح‌های شیمیایی دشمن از ماسک، چفیه و برپایی آتش با حمله به تانک‌ها و خودروهای دشمن و به آتش کشیدن آن‌ها بهره می‌بردند. در ۲۰ روز اول عملیات، ارتش عراق یک هزار بمب شیمیایی بر سر نیروهای خودی فروریخت.^(۱۹)

کربلای ۵

عملیات کربلای ۵ در ۱۹ دی ۱۳۶۵ در منطقه‌ی عمومی شرق بصره شروع شد. این منطقه به لحاظ اهمیت سیاسی - نظامی آن، همواره جایگاهی استراتژیک در اندیشه‌ی طراحان جنگ داشت. منطقه‌ی عملیات شلمچه، در جنوب شرقی شهر مهم و استراتژیک بصره قرار دارد و تقریباً نزدیک‌ترین محور وصولی به شهر است.^(۳۰) عملیات کربلای ۵ یکی از عملیات‌هایی است که بیش‌ترین میزان حملات شیمیایی عراق را به خود اختصاص داده است. در فاصله‌ی اجرای عملیات تا اواخر اسفند ۱۳۶۵، عراق، ۵۶ نوبت از تسلیحات شیمیایی در این منطقه استفاده کرد.

عملیات کربلای ۸

عملیات کربلای ۸ در ۱۸ فروردین ۱۳۶۵ در همان

در سال ۱۳۶۵، حملات شیمیایی عراق به دو دلیل افزایش یافت:
۱. افزایش تعداد حملات نیروهای ایران به داخل خاک عراق.
۲. آغاز استراتژی دفاع متحرک عراق.

استراتژی ژئوپلیتیکی حملات شیمیایی
و موازنه‌ی قوا در جنگ ایران و عراق

ب) مناطق مسکونی

متمرکز کرد؛ چون با این اقدام اولاً، می‌توانست موجب نگرانی مسئولان ایرانی از ادامه‌ی مقاومت در برابر خواسته‌های عراق شود و روحیه‌ی مردم را در شهرهای مختلف کشور - که این بمب‌باران و آثار وحشتناک آن را می‌دیدند - تضعیف کند. ثانیاً، با توجه به این که غیرنظامیان در برابر حملات شیمیایی آسیب‌پذیرترند، با صرف هزینه‌ی ناچیز، یعنی انداختن تنها چند بمب شیمیایی، هزاران بیمار را راهی مراکز درمانی و نقاهتگاه‌های ایران در

حملات سنگین شیمیایی ارتش عراق به اهداف غیرنظامی هم در شهرهای ایران و هم در خاک عراق بارها تکرار شد. تا قبل از سال ۱۳۶۶ نیز مناطق مسکونی هدف حملات شیمیایی قرار می‌گرفتند، ولی خسارت‌های آن بسیار محدود بود. مهم‌ترین حمله‌ی شیمیایی عراق به مناطق غیرنظامی در سال ۱۳۶۶ در سردشت، انجام شد. عراق در این مرحله تهاجمات شیمیایی خود را روی غیرنظامیان

نام عملیات	تاریخ حمله‌ی ایران	منطقه‌ی مورد حمله‌ی عراق با سلاح شیمیایی	تاریخ حمله‌ی شیمیایی عراق
والفجر ۲	۱۳۶۲/۴/۲۹	بمباران شیمیایی شهر پیرانشهر و روستاهای مجاور آن با گاز موستارد	۱۳۶۲/۵/۱۸
والفجر ۳	۱۳۶۲/۵/۷		
والفجر ۴	۱۳۶۲/۷/۲۸	بمباران شیمیایی شهر بانه و روستاهای اطراف آن با گاز موستارد در دو نوبت	۱۳۶۲/۸/۸ و ۱۳۶۲/۸/۵
کربلا ۲	۱۳۶۵/۶/۹	بمباران شیمیایی پنجوبین در سلیمانیه	۱۳۶۵/۸/۱۶
کربلا ۱۰	۱۳۶۶/۱/۲۵	بمباران شیمیایی روستای بوالحسن و سرول و حومه، بانه، روستای قره باغ در شمال عراق، روستای کله‌وش در حومه‌ی سردشت	۱۳۶۶/۱/۲۷
تغییر استراتژی عملیاتی ایران و برنامه‌ریزی برای شمال غرب		بمباران گسترده‌ی شیمیایی مناطق جدید؛ طوری که عراق مجموعاً ۱۱ مورد بمباران شیمیایی در روستاهای کردنشین استان سلیمانیه و اربیل عراق، مناطق عملیاتی نصر ۴ (ارتفاعات ماؤوت)، فتح ۷ (حلبچه) انجام داد. در این حملات ۹۷ نفر به شهادت رسیدند و حدود ۵۲۰۰ نفر مجروح شدند.	تغییر منطقه‌ی عملیاتی از جنوب به شمال و ادامه‌ی عملیات در مناطق شمال غرب و کردستان عراق در مهرماه ۱۳۶۶
نصر ۴	۱۳۶۶/۳/۳۱	بمباران شیمیایی سردشت با ۷ بمب خردل و شهادت ۱۳۹ تن و مصدومیت ۷ هزار نفر از مردم این شهر	۱۳۶۶/۴/۷
نصر ۵	۱۳۶۶/۴/۳		
والفجر ۱۰	۱۳۶۶/۱۲/۲۳	بمباران شیمیایی حلبچه هم‌زمان با پیشرفت نیروهای ایران	۱۳۶۶/۱۲/۲۷
بیت المقدس ۳			
امام مهدی (عج)	۱۳۶۶/۱۲/۳۰	بمباران شیمیایی روستای کلای در حومه‌ی پاوه	۱۳۶۷/۱/۱۰
بیت المقدس ۴	۱۳۶۷/۱/۴	بمباران و گلوله‌باران شیمیایی شهر مریوان و حومه‌ی آن	۱۳۶۷/۱/۲۱
بیت المقدس ۶	۱۳۶۷/۱/۲۶	بمباران شیمیایی مناطق روستایی بانه	۱۳۶۷/۲/۴
		بمباران سردشت و روستاهای آن از جمله مرزن آباد و بیتوتش	۱۳۶۷/۲/۲۸
لیبک یا خمینی (ه)	۱۳۶۷/۵/۱	پیش‌روی نیروهای عراق با بهره‌گیری از سلاح‌های شیمیایی در منطقه گیلان‌غرب و سرپل ذهاب و اشغال بخشی از این مناطق	۱۳۶۷/۵/۱
مرصاد	۱۳۶۷/۵/۳	بمباران شیمیایی هشت نقطه در منطقه‌ی غرب اشنویه و مصدومت بیش از ۲ هزار و ۴۰۰ تن از مردم غیرنظامی	۱۳۶۷/۵/۳

جدول تطبیقی تحرکات نظامی ایران و حملات شیمیایی عراق. منبع: نگارنده

حاوی مواد شیمیایی را علیه نیروهای ایرانی مستقر در فاو به کار گرفتند و منطقه‌ی عملیاتی را با بیش از هزار بمب شیمیایی بمباران کردند. در حمله به فاو، عوامل شیمیایی جدیدی همچون گازهای خفه‌کننده و سیانور نیز به کار گرفته شده بود؛ اقدامی که تا آن زمان بی‌سابقه بود.^(۳۳)

در سال ۱۳۶۵، حملات شیمیایی عراق به دو دلیل افزایش یافت: ۱. افزایش تعداد حملات نیروهای ایران به داخل خاک عراق. ۲. آغاز استراتژی دفاع متحرک عراق. بدین ترتیب، در این سال، تعداد حملات شیمیایی به ۷۹ مورد، یعنی دو برابر سال پیش افزایش یافت.^(۳۴) موقعیت جغرافیایی مناطق بمباران شده

نشان می‌دهد مواضع مورد هجوم در این سال نیز تابعی از مناطق عملیاتی نیروهای ایران بوده است، طوری که در ماه‌های فروردین و اردیبهشت ۱۳۶۵، با ادامه‌ی عملیات والفجر ۸، محور فاو و منطقه‌ی عملیاتی آن به شدت هدف حملات شیمیایی قرار گرفت و هواپیماهای عراقی بمب‌های حاوی گاز خردل را در این منطقه فروریختند.

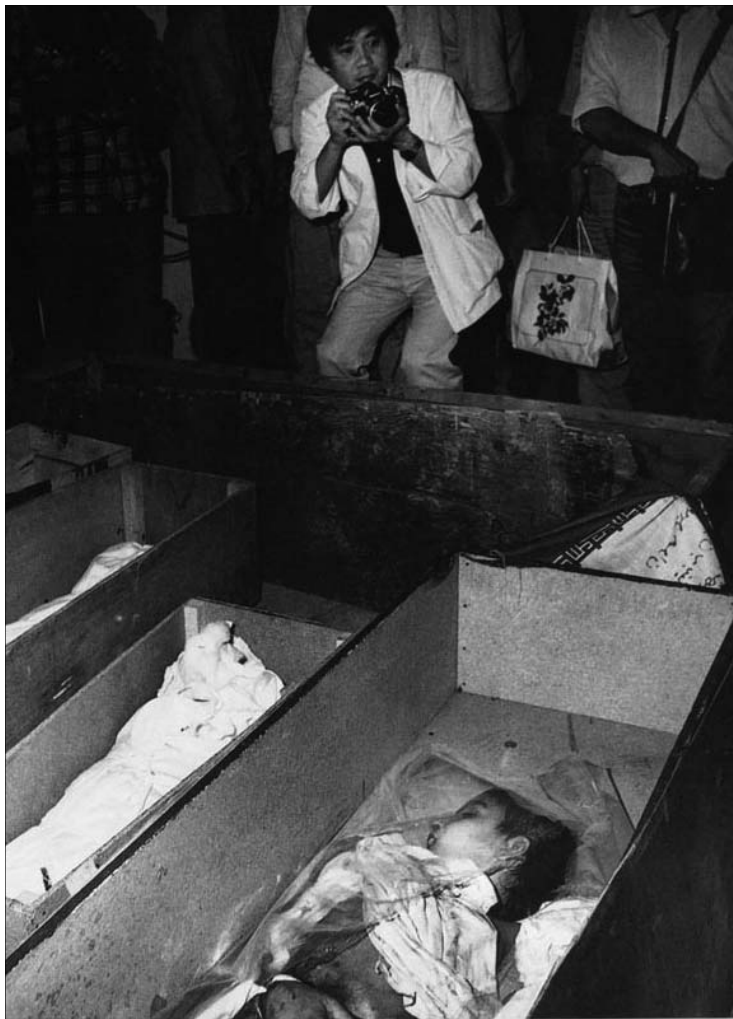
با به بن بست رسیدن جنگ در جنوب، ایران کانون اصلی حملاتش را به مناطق شمالی عراق منتقل کرد. کشاندن نیروهای عراقی به جبهه‌های شمال از اهداف استراتژی ایران بود؛ اما ارتش عراق فریب استراتژی ایران را نخورد و برای مقابله با حملات نیروهای ایرانی در جبهه‌های شمال به سلاح شیمیایی متوسل شد

در شهریور همان سال و با آغاز عملیات کربلای ۲ در محور عمومی حاج‌عمران، ارتش عراق بار دیگر به سلاح‌های شیمیایی متوسل شد و در روزهای ۱۳ و ۱۷ شهریور منطقه‌ی عملیاتی شیخ صالح در غرب کشور را هدف گلوله‌های حاوی گاز خردل و اعصاب قرار داد که بر اثر آن، ۱۳۲ تن از نیروهای ایرانی مصدوم شدند. اوج حملات شیمیایی عراق در سال ۱۳۶۵ همانند سال‌های گذشته در زمستان و با آغاز عملیات‌های بزرگ کربلای ۴ و کربلای ۵ اتفاق افتاد. اجرای عملیات بزرگ کربلای ۴ در محور جزیره‌ی

شهرهای مختلف می‌کرد و از آن‌جا که مصدومان شیمیایی (خصوصاً مصدومان عوامل تاول‌زا) مدتی طولانی باید بستری شوند، بنابراین عملاً بسیاری از تخت‌های فعال مراکز درمانی ایران اشغال می‌شد و این موضوع می‌توانست آثار دردناک روحی برای مردم و کادر پزشکی به دنبال داشته باشد و علاوه بر آن، خدمات پشتیبانی درمانی برای نیروهای نظامی را نیز مختل کند. در جدول زیر الگوی استراتژی شیمیایی عراق برای حمله به مناطق مسکونی در واکنش به آفند ایران آورده شده است.

استراتژی شیمیایی در وضعیت دفاعی ارتش عراق

عراق پس از شکست و ناکامی در استراتژی تهاجمی خود، کوشید تا با اتخاذ استراتژی تدافعی، سازمان رزم خود را در همه‌ی ابعاد بازسازی کند و بر اساس یک استراتژی دفاع مطلق در برابر تهاجمات نیروهای ایران مقاومت کند. یکی از تمهیداتی که عراق در وضعیت جدید در معادلات نظامی خود به کار بست، استفاده از تک‌های گسترده‌ی شیمیایی بود که از عملیات خیر شروع شد و در زمستان سال ۱۳۶۳ در منطقه‌ی عملیاتی بدر گسترش چشمگیری یافت. در عملیات والفجر ۸ در منطقه‌ی عمومی فاو نیز نیروهای عراقی که توان مقابله با هجوم حساب‌شده و منظم نیروهای ایرانی را نداشتند، بار دیگر به سلاح‌های شیمیایی متوسل شدند و یکی از بی‌سابقه‌ترین حملات شیمیایی را رقم زدند. با ورود نیروهای ایران به شهر فاو و درهم شکسته شدن پاتک‌های ارتش عراق و مهم‌تر از همه، محاصره شدن گارد ریاست‌جمهوری این کشور در نزدیکی کارخانه‌ی نمک، عراقی‌ها با استفاده از سلاح‌های شیمیایی از روز آغاز عملیات تا ۱۱ اسفند ۱۳۶۴، شدیدترین حملات شیمیایی طول تاریخ را در منطقه‌ی عملیاتی والفجر ۸ انجام دادند. آن‌ها در پانزده روز، بیش از ۷ هزار گلوله‌ی توپ و خمپاره‌ی

معاینه و تهیه گزارش از شهدای عملیات خیبر توسط سازمان ملل و خبرنگاران خارجی
۱۳۶۲/۱۲/۲۶

مینو، خرمشهر - آبادان در دهم دی ماه این سال و بلافاصله پس از آن، عملیات کربلای ۵ در شلمچه در ۱۹ دی ۱۳۶۵ و هم‌زمان با عملیات کربلای ۶ در محور سومار در غرب کشور، سبب شد که یکی دیگر از شدیدترین حملات شیمیایی در جنگ ایران و عراق رخ دهد. با لو رفتن عملیات کربلای ۴، نیروهای عراقی حملات شیمیایی خود را در منطقه‌ی عملیاتی خرمشهر و شلمچه متمرکز کردند و بیش از ۱۱ بار، این منطقه و مراکز پشتیبانی عملیات در آبادان، خرمشهر، جزیره‌ی مینو و جاده‌ی خرمشهر را هدف بمباران شیمیایی قرار دادند که شدیدترین آن‌ها در ۴ دی ۱۳۶۵ در محور خرمشهر - عرایض - شلمچه رخ داد؛ حمله‌ی که طی آن، هواپیماهای عراق با پرتاب بمب‌های حاوی گازهای خردل، خون، اعصاب و خفه‌کننده بیش

از ۱۱۶۰ نفر از نیروهای ایرانی را مصدوم کردند.^(۲۵) از سوی دیگر، با آغاز عملیات کربلای ۶ در محور سومار، این منطقه نیز در روزهای ۱۰ (دو بار) و ۱۷ دی هدف حملات هواپیماهای عراقی قرار گرفت و ۲۰۰ تن از نیروهای ایرانی تحت تأثیر عوامل گاز خردل قرار گرفتند. با آغاز عملیات بزرگ کربلای ۵ در منطقه‌ی عمومی شلمچه و هجوم به مواضع عراقی‌ها در کانال پرورش ماهی و تصرف آب‌گرفتگی‌ها و عبور نیروهای ایران از نهر جاسم و نزدیک شدن آنان به تنومه و بصره، عراق به بمباران و گلوله‌باران منطقه‌ی

چهار نقطه‌ی شهر سردشت را با استفاده از گاز خردل بمب‌باران کرد که بر اثر آن، بسیاری از مردم شهر مصدوم شدند و بیش از ۲۵ تن از آنان جان باختند. در ادامه، عراق منطقه‌ی عملیاتی نصر ۴، ارتفاعات قشن، دوقلو و اسپیدار را در روزهای ۸ و ۹ تیرماه هدف حملات گسترده‌ی شیمیایی قرار داد که در نتیجه، ۱۵ تن مصدوم و ۲ تن دیگر شهید شدند.^(۲۹) با حاکم شدن رکود در جبهه‌های جنگ و کاهش حملات ایران در خاک عراق، حملات شیمیایی عراق نیز متوقف شد، تا این که در ۱۶ مهر ۱۳۶۶ عراق با آغاز حمله

۵۲ بار دیگر، مناطق عملیاتی کربلای ۴ و کربلای ۵ را هدف حملات شیمیایی قرار دادند که بر اثر آن، حدود هزار تن از نیروهای ایرانی مجروح شدند.^(۳۷)

با به بن‌بست رسیدن جنگ در جبهه‌های جنوب، جمهوری اسلامی ایران به ناچار، استراتژی عملیاتی خود را تغییر داد و کانون اصلی حملاتش را از مناطق جنوبی به مناطق شمالی عراق منتقل کرد. کشاندن نیروهای عراقی مستقر در استحکامات نفوذناپذیر جنوب به جبهه‌های شمال یکی از مهم‌ترین اهداف نظامی ایران بود تا از این طریق، فرصت لازم را برای وارد کردن ضربه‌های نهایی به دشمن به دست آورد، اما ارتش عراق فریب استراتژی نظامی ایران را نخورد و از همان آغاز امر، برای مقابله با حملات نیروهای ایرانی در جبهه‌های شمال به سلاح شیمیایی متوسل شد تا منطقه را به سرزمین سوخته برای ایرانیان تبدیل کند. با آغاز عملیات کربلای ۸ در فروردین ۱۳۶۶، نیروهای عراقی منطقه‌ی عملیاتی شلمچه را در روزهای ۱۸، ۱۹، ۲۰ و ۲۱ فروردین از زمین و هوا هدف حملات شیمیایی قرار دادند و با استفاده از عوامل تاول‌زا، خردل و خون بیش از ۱۴۰ تن از نیروهای ایران را مصدوم کردند.^(۳۸) با وجود این، مهم‌ترین حمله‌ی شیمیایی در روز ۲۷ فروردین (۱۶ آوریل ۱۹۸۷) در منطقه‌ی سلیمانیه و اربیل عراق رخ داد و هواپیماهای عراقی با بمب‌باران این مناطق با گاز خردل ۷۰ تن را شهید و ۳۸۰ تن دیگر را مجروح کردند. با آغاز عملیات کربلای ۱۰ در منطقه‌ی ماؤوت عراق، نیروهای عراقی بار دیگر، به جای روبه رو شدن با نیروهای عمل‌کننده‌ی ایرانی، به دفاع شیمیایی متوسل شدند و با بمب‌باران منطقه‌ی عملیاتی در ۱۷ اردیبهشت، از تداوم عملیات و پیشروی نیروهای ایران به عمق خاک عراق جلوگیری کردند. پس از توقف عملیات‌های تهاجمی نیروهای ایران در داخل خاک عراق، حدود چهل روز از حملات شیمیایی خبری نبود، اما با آغاز عملیات نصر ۴ در اول تیر ۱۳۶۶، عراق در هفتم تیرماه،

ارتش عراق در وضعیت هجومی سال‌های پایانی جنگ ضعف‌های تاکتیکی خود را در شیوه‌ی استفاده از گازهای سمی بر طرف کرد و با دستیابی به عوامل شیمیایی مضاعف یا ترکیبی، از آن‌ها به منزله‌ی سلاحی تهاجمی برای بازپس‌گیری مناطق تحت تصرف نیروهای ایران بهره برد

به منطقه‌ی سومار، با هواپیما، منطقه‌ی عملیاتی را با گاز اعصاب هدف قرار داد که در نتیجه‌ی، ۱۰۰ نفر مجروح شدند. بعد از این، تا اسفند ماه حمله‌ی رخ نداد؛ اما در اسفند ماه با آغاز عملیات والفجر ۱۰ در جبهه‌ی شمال و تصرف شهر حلبچه، هواپیماهای عراقی با استفاده از عناصر شیمیایی گاز خردل، اعصاب و سیانور این شهر و روستاهای

اطراف آن را بمب‌باران کردند که بر اثر آن، بیش از ۹ هزار نفر تحت تأثیر عوامل شیمیایی قرار گرفتند و ۵ هزار نفر از آنان کشته شدند.^(۳۰) در پی این حادثه، روزنامه‌ی انگلیسی گاردین، حمله‌ی شیمیایی به حلبچه را بزرگ‌ترین جنایت جنگی عراق در جنگ علیه ایران دانست و نوشت: دو انگیزه وقوع این عمل وقیحانه را موجب شد: یکی ضربه زدن به نیروهای ایرانی در حال پیشروی و دیگری سرکوبی اقلیت مورد غضب کرد.^(۳۱)

بر این اساس، عراق در پایان این دوره، از تسلیحات شیمیایی به منزله‌ی یک سلاح تدافعی برای دفع عملیات‌های تهاجمی نیروهای ایران به

بهره برد. عراق استراتژی ژئوپلیتیکی مؤثری را برای استفاده از عوامل اعصاب طراحی کرده بود، طوری که جنگ شیمیایی را به طور کامل، در برنامه‌های آتش پشتیبانی ادغام کرده بود. عراقی‌ها در حملات‌شان در این دوره، از گاز اعصاب و از عوامل تاول‌زا بهره گرفتند. در این نبرد، سلاح‌های شیمیایی به طور مشخص، قرارگاه‌های فرماندهی و کنترل، مواضع توپ‌خانه و مناطق لجستیکی را هدف قرار می‌دادند.^(۳۳) از جمله عملیات‌هایی که عراق در آن، از سلاح‌های شیمیایی به منزله‌ی سلاحی تهاجمی استفاده کرد، می‌توان به عملیات "توکلنا علی الله" نیروهای این کشور در فاو در سال ۱۳۶۷ اشاره کرد که در آن، گاز خردل، اعصاب و سیانور به کار گرفته شده بود. نیروهای عراقی با استفاده‌ی گسترده از این گونه سلاح‌ها در قالب آتش پشتیبانی نیروهای عمل‌کننده‌ی خود موفق شدند طی چند ساعت، بندر فاو را از تصرف نیروهای ایران خارج کنند.

دومین حمله‌ی عراق در ماه می ۱۹۸۸ در منطقه‌ی عملیاتی کربلای ۵ در شلمچه رخ داد و عراقی‌ها با توسل به گازهای شیمیایی نیروهای ایران را از مناطق تحت کنترل عقب راندند. در این عملیات، از عوامل گاز خردل و اعصاب به طور گسترده استفاده شد. ماه بعد، عراقی‌ها با دو حمله‌ی هم‌زمان در مهران و جزایر مجنون، بارانی از گازهای شیمیایی را روی نیروهای ایران ریختند و آنان را وادار به تخلیه‌ی مواضع خود در خاک عراق کردند و جزایر مجنون را تصرف کردند. آخرین حمله‌ی شیمیایی عراق در مرداد ۱۳۶۷ در شهر اشنویه و با پرتاب ۸ بمب حاوی گاز خردل از یک هواپیمای ملخی انجام شد که ۲۶۸۰ مصدوم غیر نظامی بر جای گذاشت. بدین ترتیب، نیروهای عراقی با توسل به جنگ‌افزارهای شیمیایی، دوباره به برتری در جبهه‌های جنگ دست یافتند.^(۳۴)

داخل خاک عراق استفاده کرد. در طول این مدت، عراق بیش از ۲۳۰ بار از حملات شیمیایی علیه نیروهای ایران یا مراکز پشتیبانی آن استفاده کرد- که در مجموع، حدود ۴۴ هزار نفر تلفات در پی داشت- و توانست بدین وسیله از پیروزی قاطع نیروهای ایران در میدان جنگ جلوگیری کند و آن‌ها را از رسیدن به اهداف از پیش طراحی‌شده باز دارد یا دستیابی بدان‌ها را به شدت مشکل کند. از سوی دیگر، این موفقیت عراق در استفاده از سلاح شیمیایی سبب شد تا رهبران سیاسی و فرماندهان نظامی عراق با بهره‌گیری از این سلاح‌ها به منزله‌ی جنگ‌افزار تهاجمی درصدد بازپس‌گیری مناطق تحت کنترل نیروهای ایران برآیند.^(۳۳)

استراتژی شیمیایی در وضعیت هجومی ارتش عراق

عراق با استفاده از استراتژی کاربرد تسلیحات شیمیایی مانع از پیشروی نیروهای خودی در خاک این کشور شد، در نتیجه پس از عملیات‌های متعدد کربلای ۵، تکمیلی کربلای ۵ و کربلای ۸ در محور شلمچه تحرک نظامی ایران پایان یافت. در این زمان ارتش عراق با بازسازی مجدد سازمان رزم خود چه در سطح لشکرها و چه در سطح ادوات زرهی و هوایی با کمک تسلیحات شیمیایی اقدام به بازپس‌گیری مناطق از دست‌رفته کرد. البته استراتژی تهاجمی عراق به طور محدود از سال ۱۳۶۵ در قالب استراتژی دفاع متحرک عراق و تصرف مهران شروع شده بود، اما شکل گسترده‌ی آن از سال ۱۳۶۷ آغاز شد و تا پایان جنگ ادامه یافت.

در این دوره ارتش عراق ضعف‌های تاکتیکی خود را در شیوه‌ی استفاده از گازهای سمی بر طرف کرد و با دستیابی به عوامل شیمیایی مضاعف یا ترکیبی، از آن‌ها به منزله‌ی سلاحی تهاجمی برای بازپس‌گیری مناطق تحت تصرف نیروهای ایران

نتیجه گیری

به کارگیری سلاح‌های شیمیایی از یک سو نشان‌دهنده‌ی ضعف دفاعی ارتش عراق بود و از سوی دیگر، بیانگر این بود که عراق با ایجاد زیرساخت‌های جدید در زمینه‌ی تولید سلاح‌های شیمیایی استراتژی جدیدی را برای مقابله با تهاجمات پی در پی و گسترده‌ی ایران برگزیده است. استفاده‌ی گسترده‌ی عراق از سلاح‌های شیمیایی پس از ورود ایران به خاک عراق و پیروزی‌های بزرگ ایران و شکست نیروهای عراقی به ترتیب در مجموعه عملیات‌های والفجر، خیبر و بدر اتفاق افتاد. عراق با بکارگیری استراتژی کاربرد سلاح‌های شیمیایی^۳ هدف را دنبال می‌کرد:

۱. به هم ریختن سازمان رزم ایران و اقدام به تک پس از تحلیل رفتن توان نیروهای ایران.

۲. ایجاد اختلال در رساندن خدمات پشتیبانی درمانی به نیروهای نظامی؛ زیرا درمان مصدومان شیمیایی علاوه بر صرف هزینه، نیازمند زمان طولانی است که این امر موجب اشغال تخت‌های بیمارستان‌ها می‌شود.

۳. کاهش میزان داوطلبان اعزام به جبهه بر اثر بمباران شیمیایی مناطق شهری.

این وضعیت موجب شد ایران در فاز نظامی در ورود به خاک عراق و تصرف مناطق استراتژیک آن ناکام بماند و در فاز سیاسی نیز حمایت مردمی از ادامه‌ی جنگ تضعیف شود. در چنین موقعیتی عراق به بازسازی ساختارهای نظامی خود که بر اثر عملیات‌های سنگین ایران دچار اضمحلال شده بود، پرداخت و با این اقدام توانست مناطق از دست‌رفته‌ی خود را بازپس گیرد و موازنه‌ی جنگ را به نفع خود تغییر دهد.

منابع

۱. تیمرمن، کنت، سوداگری مرگ (ناگفته‌های جنگ عراق با ایران)، ترجمه احمد تدین، تهران: انتشارات موسسه‌ی خدمات فرهنگی رسا، ۱۳۷۳، ص ۲۷۰.
۲. بویه، چمران مقاله ژئوپلیتیک جبهه‌های نبرد، منتشر شده ۱۳۳۹۱، ص ۲.

3. Clausewitz, Carlvin, On War, England: Penguin Books, 1968, J. J. Graham translation, 1908. Anatol Rapaport, editor Introduction and notes (c) Anatol Rapaport, p.176

4. Fowler, Will. Military management. In International Encyclopedia of Business & Management Vol. 4. Edited by Malcolm Warner. London: Routledge 1996. 3479 - 3486, p.156.

۵. اصلانی، یعقوب، راکت و موشک‌های استراتژیک جهان، تهران: انتشارات عقیدتی سیاسی ارتش، ۱۳۸۱، ص ۲۴.

6. Obinson, J.P. and Burns, R.D, Introduction to chemical, Biological 1979, P.X. warfare A selected Bibliography, 1979. P.153

۷. قاسمی، حاکم، "کنترل تسلیحات شیمیایی غیر متعارف، ضرورت‌ها و موانع"، مجله‌ی سیاست دفاعی، دانشگاه امام حسین (ع)، ۱۳۷۴، ص ۲۱.

۸. عالم، عبدالرحمن، بنیادهای علم سیاست، چاپ دوازدهم، تهران: نشر نی ۱۳۸۳، ص ۸۹.

۹. پورحسین، نقی، "عراق سلاح‌های شیمیایی و جنگ تحمیلی"، نشریه سلام، به مناسبت بزرگداشت هفته‌ی دفاع مقدس، ۱۳۷۷، ص ۱۵.

۱۰. شریفی مقدم، محمود، "سیر تحول جنگ افزارهای شیمیایی"، مجله شیمی، مرکز نشر دانشگاهی، سال چهارم، شماره‌ی یکم، ۱۳۷۰، ص ۷۰.

۱۱. دری، حسن، "جنگ ایران و عراق عملیات والفجر ۸"، (مجموعه مقالات)، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، ۱۳۸۸، صص ۲۷۵-۲۷۳.

۱۲. درودیان، محمد، خرمشهر تا فاو، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، ۱۳۸۱، ص ۹۳.

۱۳. اردستانی، حسین، تنبیه متجاوز، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ، ۱۳۷۹، ص ۱۱۰.

